

ELLENFÉL ÉS ELLENSÉG A POLITIKÁBAN*

Szabó Márton

(politológus, tudományos tanácsadó, MTA PTI;
egyetemi tanár, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A dolgozat azt a nézetet képviseli, hogy az ellenfél és az ellenség a demokratikus politika két kulcskategóriája mind elméleti mind gyakorlati szempontból. Az ellenfél azért, mert a demokrácia kompetitív jellegű, az ellenség pedig azért, mert a demokráciának is van határa, amit az ellenfelek az ellenség megnevezésével jelölnek meg. A dolgozat a problémát négy nagyobb egységben mutatja be. Először vázolja azt a történeti-politikai szituációt, amelyben az ellenfél s az ellenség viszonya fontos tényezővé vált. Ennek három eleme volt: az állam és a társadalom közötti határ bizonytalansága, a pártpolitika domináns-sá válása és a politika általános medialitása. Ezután bemutatja azokat a politikaelméleti megfontolásokat, amelyek reflektáltak a helyzetre, nevezetesen Carl Schmitt, Reinhart Koselleck, Murray Edelman és Ernesto Laclau felfogását. Ezt követően a gyakorlati politizálás néhány fontos elemét elemzi, mindenekelőtt az ellenségkonstruálás státusát a demokratikus politikai gyakorlatban és a konstrukció diszkurzív eljárásait. Végezetül ad egy rövid vázlatot az 1990 utáni magyarországi helyzetről, amelynek az volt a jellemzője, hogy ellenségkonstrukciók révén a jobboldal a nemzetből, a baloldalt pedig a demokrácia közösségéből igyekezett kiszorítani politikai ellenfelét.

KULCSSZAVAK ■ ellenfél ■ ellenség ■ politikaelmélet ■ diskurzus ■ Magyarország

Az ellenfél és az ellenség – szereplők tekintetében – a demokratikus politika két kulcskategóriája mind elméleti mind gyakorlati szempontból. Az ellenfél azért, mert a demokrácia *kompetitív* jellegű, vagyis ellenfelek küzdelme. Az ellenség pedig azért, mert a demokráciának is van *határa*, amit az ellenfelek az ellenség megnevezésével jelölnek ki.

Előadásomban érinteni fogom mind az elméleti mind a gyakorlati kérdéseket. Először vázolom a történeti-politikai szituációt, amelyben az ellenfél s az ellenség viszonya fontos tényezővé vált, majd bemutatom azokat a politikaelméleti megfontolásokat, amelyek reflektáltak a helyzetre. Utána a gyakorlati politizálás néhány fontos elemét mutatom be, mindenekelőtt az ellenségkonstruálás státusát és eljárásait. Végezetül adok egy rövid vázlatot az 1990 utáni magyarországi helyzetről, jelezve néhány általánosabb összefüggést is.

* Elhangzott a Bibó István-díj átvételekor, a Magyar Politikatudományi Társaság éves közgyűlésén, 2006. december 16-án. Jelen tanulmány az előadás szövegének jegyzetekkel, hivatkozásokkal és bibliográfiával kiegészített változata.

I.

Az ellenfél és az ellenség egymáshoz viszonyított létezése és értelmezése a huszadik században vált a politikai praxis egyik meghatározó vonásává. Az ellenség elleni küzdelem természetesen korábban is része volt a közösségek életének, ám állami feladatként. Ez változott meg a huszadik században. Az ellenség egyrészt belsővé vált, másrészt társadalmasodott, azaz a politikai ellenfél kiszorításának eszköze lett és elvesztette intézményi státusát.

Vajon milyen változások vezettek ehhez a szituációhoz? Úgy látom, hogy ennek három döntő eleme volt.

Az első: bizonytalanra vált *az állam és a társadalom* közötti határvonal, vagy ahogyan sokan fogalmaztak a század első felében, az állam (a kontinensen is) megszűnt a politika centruma lenni. Korábban a közösség életét a tradicionális struktúrákhoz kötődő állami intézmények irányították, a politika csak ezen állami keretekben való működést jelentette, ám a polgárság demokratizálási igénye és praxisa bizonytalanra tette a jól-strukturált állapotot. Egyrészt önállósodtak a különböző társadalmi tevékenységi területek, főleg a gazdaság, másrészt a szabad polgárok különféle szervezeteket hoztak létre azzal az igénnyel, hogy politizáljanak, függetlenül az államtól.¹ A huszadik század elejére aztán általánossá és kétségbevonhatatlanná vált, mind Európában mind Amerikában, hogy a társadalom, a maga bizonytalan formáival szintén része mind a kül- mind a belpolitikának. Ez még a fegyveres küzdelmekben is megjelent, gondoljunk a gerilla, a partizán, a hitharcos vagy terrorista tevékenységére, akik a háborúk nem állami szereplői.²

A második elem. A *politikai részvétel* általánossá vált és kibontakoztak a *pártpolitikai küzdelmek*. A demokratikus politikai gyakorlat térhódítása azt jelenti, hogy az európai társadalmak fokozatosan lebontották a korlátokat, amelyek az emberek politikai részvétele előtt álltak: a teljes jogú felnőtt állampolgárok egyben teljes jogú politikai alanyokká váltak. Kialakultak ennek az új politizálási módnak a formái, amely a hatalmi centrumok megszerzése tekintetében a *pártokat* juttatta kulcspozícióba.³ Pártok vagy pártszerű elkülönülések természetesen korábban is voltak, de a politikai párt a huszadik században vált a politikai cselekvések centrumává, amely azóta is meghatározó módon alakítja a politika egész masinériáját és jellegét, beleértve ebbe a politikáról való gondolkodást is. Míg korábban a pártokra és frakciókra úgy tekintettek, mint amelyek veszélyeztetik a közjót és a politikai rendszer szilárdságát, addig a 19. század végére a párt elfogadott, sőt meghatározó politikai tényezővé vált.

A harmadik vonás a politika *médialitása*. Azaz a politika általánosan is *közvetítetté* vált mind szervezetileg mind az értelmezést tekintve. A képviseleti demokrácia hosszú küzdelemben ugyan, de meghatározó formává vált,⁴ ám a politika közvetettsége nemcsak a választási procedúrákhoz és a képviselők szervek működéséhez kapcsolódik, hanem a politika „érzékeléséhez” és értelmezéséhez is. A német *Vertreten* és *Darstellen* szavak különbsége jól kifejezi a helyzetet. *Vertretung*, azaz a képviselet csak azért lehetséges, mert van *Darstellung*, azaz megjelenítés, vagyis a személyes és eszmei helyettesítés egymást feltételezik, a képviselő egyben értelmező is.⁵ Ez azt jelenti, hogy a *közjő* nincs rögzítve sem intézményi,

sem perszonális, sem eszmei alapon, ezért kulcskérdéssé válik annak eldöntése, hogy mi a köz és a közügy, sőt egyáltalán mi micsoda a politikában. Nevezik ezt a kommunikáció korának, a politika mediatizálódásának, amelyben a közvetített valóság lesz a valóság. Bárhog is, a politikában új intézmény és struktúraképző tényező jelentkezik, méghozzá tömegméretekben, nevezetesen, a politikai tudás és vélemény, a nyelv és a beszéd, amely nem dísz vagy lepel a realitás testén, hanem a politikai valóság alakító tényezője.

Mármost ha egyetlen mondatba akarom sűríteni az eddigieket, akkor a következőt mondanám: a huszadik században az európai politika egy új realitással szembesült, már nem az a kérdés, hogy ki az állam, hanem az, hogy *mi* az állam.⁶ Ez más vonatkozásban az a probléma, hogy vajon mi politika és mi nem politika, azaz mi konsituálja a politikát, mi és ki van belül és kívül a politikán.

II.

Ezekkel a problémákkal néhány jelentős gondolkodó már a század elején, és később is próbált szembenézni. Értelmezésük centruma az a kérdés, hogy a politika szereplői maguk mi módon vonják meg a politika határát, amely tevékenység egyszerre értelmezi magát a politikát, és nevezi meg azokat a személyeket, akik nem lehetnek tagjai a politikai közösségnek. Ez egy figyelemre méltó paradoxon: ha egyszer mindenki választó és választható, akkor kik azok, akik mégsem legitim tagjai a közösségnek. Azaz, ha egyszer minden, hogy úgy mondjam, „társadalmi tényező” politikai tényező lehet, akkor mi az, ami mégsem az.

Carl Schmitt az elsők egyike, aki már a század elején észrevételezi azt a problémát, hogy az állam elvesztette centrális szerepét a politikában, ami radikálisan átalakítja magát a politikát, sőt a politika értelmezését is. Az új helyzet megragadására új elméleti kategóriát vezet be, ez a „das Politische”, vagyis a ‘politikai’ fogalma, ami egy melléknév főnevesítése, jelentését pedig Schmitt a barát és az ellenség közötti megkülönböztetés képességében és tényében jelölte meg.⁷ Azt mondhatjuk tehát, hogy az átalakult politikai szituáció első nagyhatású elméleti értelmezésében egyrészt az ellenség kerül kulcsszerepbe, másrészt ez a szereplő egy definíciós tevékenység révén létezik, miközben ennek a megkülönböztetésnek, mint Schmitt is hangsúlyozta, egzisztenciális súlya és tétje van.⁸ Kétségtelen, hogy Schmitt nem foglalkozott az ellenfél és az ellenség viszonyával, sőt az ellenfelek rivalizálást kifejezetten nem politikainak tekintette.

Reinhart Koselleck nagyszabású fogalomtörténeti elemzése és elmélete, amely már egy későbbi időszakban formálódott ki, a ellenségteremtés *gondolati struktúráit és nyelvi eljárásait* igyekezett megragadni. Amikor elemzi a keresztények pogányokról szóló szövegeit, vagy a magukat übermenscheknek tekintők véleményét az úgynevezett untermenschekről, akkor elsősorban arra kíváncsi, hogy mi módon állnak elő a kirekesztő kategóriák, milyen igény szüli őket, és mi a sorsuk. Úgy látta, hogy minden politikai közösség cselekvőképessége érdekében szükségképpen elválasztja magát más politikai közösségektől.⁹ A másik ember ellenség-

ként való megnevezése *eredendően* akceptálható különbségekre épül: a másik máshol lakik, más nyelven beszél, más szokásokat követ, más eszmékben hisz, vagy csak egyszerűen nő vagy férfi. Ezekből úgy lesznek ellenségkonstruáló kategóriák, hogy használóik a névre egyetemességigényt jelentenek be, és értékelésre használják a megnevezést. Koselleck beszél a pártokról is. Ha egy párt elfogadja más párt létezését nemcsak legálisnak, hanem legitimnek is, akkor ellenfelei vannak. Ha azonban úgy tekint magára, hogy ő a párt, az egyetlen, amely megérdemli ezt a nevet, mert csak neki vannak igaz eszméi, és csak ő tudja, hogy mit kell tenni, akkor a többiek elindította az ellenséggé változtatás útján, akiket nem legyőzni kell, hanem felszámolni.¹⁰

Schmitt és Koselleck politikai értékrendszere a konzervativizmushoz áll közel, ezért is hangsúlyozták a politikai közösség egységét. Murray Edelman amerikai politológus viszont a klasszikus liberális értékek mentén elemzi az ellenségkonstrukciókat. Egyrészt felhívja a figyelmet arra a jól ismert tényre, hogy többnyire a kiszolgáltatott csoportok tagjait tekintik ellenségnek, másrészt utal rá, hogy a politikai szövetséges néha átváltozik ellenséggé és viszont. Külön is foglalkozik az ellenségteremtés nyelvi eljárásaival, amelynek során, mint mondja, a diskurzus sohasem leírja a meglévőt, hanem realitást teremt, mert mint írja, „nem a károkozás számít, hanem a tulajdonítás”.¹¹ Úgy látja, hogy az ellenségkonstruálás szimpla politikai haszonszerzésért történik. A probléma csak az, véli Edelman, aki, mint látjuk, alapvetően empirikusan közelíti meg témánkat, hogy ilyen módon a politizálás az emberekben élő sérelmekre, félelmekre és irigységre épül, felerősödnek a társadalomban az indulatok és az ellentétek, a problémákra könnyű, de eredménytelen megoldást kínálnak.¹² Sőt, így a politika nem építés és gyarapítás, hanem vég nélküli hatalmi küzdelem, békés polgárháború lesz.

A posztmarxista Ernesto Laclau, aki egyébként az essexi diskurzuselméleti iskola alapítója, alapvetően elméletileg közelíti meg a kérdést. Posztstrukturalista gondolkodóként úgy érvel, hogy nem létezik tökéletesen zárt rendszer, mert a rendszereknek határa van. A határ azonban maga az ellentmondás. Egyrészt mindig van valami, ami rajta túl van, hiszen ezért határ. Másrészt viszont, ha egy adott rendszerből egy rajta túli valóságot tételezünk fel, akkor ez vagy még nem külső, vagy radikálisan ellentéte a meglévőnek, egyébként nem határ. Minden belsőt ezért egy vele antagonistikus viszonyban álló külső hoz létre. „Politikai terminológiákban fogalmazva – írja – például az ellenség, amely lehetővé teszi mindazon erők egységét, amelyekkel ez az ellenség szemben áll.”¹³ A kis sé bonyolult felfogás politikai implikációja nyilvánvaló. Laclau szerint a társadalomból elvileg kiiktathatatlanok a politikai antinómiák, ezért élesen elutasítja a megbékéléstéóriákat, mert védik a *status quót*. Figyelemre méltó, hogy az iskola második generációja már nem osztja ezt a felfogást, mint Aletta Norvál írja: „a társadalmi megosztottságot más terminusokban is el lehet gondolni, nem csak barát–ellenség–viszonyként.”¹⁴ Annál is inkább, írja egy másik szerző, mert ezek a megosztottságok nem az emberi lényegből, a társadalmi racionalitásból, a politika általános természetéből következnek. „Inkább relációs módon, a *diskurzus* részeként jönnek létre”.¹⁵

III.

Előadásom következő részében éppen ezzel foglalkozom. Azaz, hogyan állnak elő a politikai ellenségek, és mi módon lesznek a gyakorlati politika részévé. Először a tevékenység státusáról, utána az eljárásairól beszélnék.

A demokrácia, mint tudjuk, mind az egyének mind a szervezetek vonatkozásában, ellenfelek küzdelme.¹⁶ Ez a közhely azt jelenti, hogy bárki, aki belép a demokratikus politika világába, ott ellenfelekkel fog találkozni, és őt magát is, bármit gondol és mond magáról, mások minimum saját ellenfelüknek fogják tekinteni. Ennek következtében politikai ellenségnek azok tekintik a másik felet, és hozzá ekképpen viszonyulnak, akik egyébként egymás legális politikai ellenfelei.

A demokráciák praxisában mind elméleti mind gyakorlati szempontból két figyelemreméltó új jelenséggel találkozunk. Egyrészt az ellenség, amely ellen egy potens legitim politikai szereplő fellép, nem védtelen kisebbség vagy háborús külső ellenség – lehetnek ezek is természetesen –, hanem *egy másik potens legitim belpolitikai szereplő*. Másrészt ezeket az akciókat nem az állami szervek kezdeményezik és irányítják, hanem a társadalom különböző szerveződési, elsősorban a pártok. Amikor az államhatalmi szervek tekintenek valakiket ellenségnek, akkor ez egy klasszikus külső vagy belső háborús szituáció vagy akció. Sőt a demokrácia állami szervei attól is tartózkodni szoktak, hogy gyűlöletes ellenséget fabrikáljanak a gyenge, a kis létszámú, az átlagtól eltérő életvitelű polgáraikból (sőt, az alkotmány szellemében óvni és védeni szokták őket az ilyen akcióktól, mentesíteni az így elszervedett hátrányoktól). A pártok azonban, mint tudjuk, néha élni szoktak ezzel az eszközzel, vagyis a kisebbségek ellenségként való kezelésével, nyilvánvalóan saját döntésük alapján, lényegében politikai térnyerési és haszonszerzési célból.

A potens politikai ellenfél tolása az ellenség pozíciója felé azonban más történet. Ez is döntés természetesen, vagyis nem objektív törvény vagy strukturális kényszer. Választás ez is, azonban mind morálisan mind episztemológiailag más a státusa, mint a kisebbségben lévők kirekesztésének. Hiszen nagyjából egyenrangú, azonos pozíciójú és egyenlő erejű felek élnek ezzel a lehetőséggel, ráadásul többnyire kölcsönösen. Ezért a cselekedet morális megítélése is összetett, nem olyan világosan válik el egymástól a jó és a rossz, mint az erőtlenség és kiszolgáltatottak üldözésénél.

A választás azonban azt is jelenti, hogy *lehetséges* ekként cselekedni. Ez a politikálási mód lényegét illetően nem a politikusok lelkialkatából, jelleméből vagy gondolkodásából fakad, hanem a demokratikus politikai rendszer működéséből, amit a politika szereplői vagy kihasználnak vagy nem, ami esetleg már lehet habitus kérdése. A politikai rivalizálásnak az ellenségkonstruálás ugyanis nem külső, hanem *belső* tényezője. A pártok a hatékony politikai cselekvés érdekében például megpróbálják minimalizálni a vélemények, az eszmék, a programok kavalkádját, redukálni a politika kontingens természetét, vagyis megkísérelnek egyedül maradni a politika színpadán. A diktatúra a demokráciának nem külső tényezője, hanem belső határa.

Ugyanakkor a rivális politikai ellenség mindig *relációs, változó és értelmezett* ellenség. Azaz nem objektív, a résztvevőktől független és végérvényes státusú: az ellenfelek által tételezett politikai ellenség nem van, hanem volt és lesz, vagyis

mindig értelmezési és jelentésadási praxisban realizálódik. Magyarázni lehet bármilyen hozzá képest külső tényezővel, de mindig abban a szövegtermelési gyakorlatban születik meg, amely, mint Bourdieu mondta, áthatja a politikát, hiszen a politika nem hatalmat termel, hanem szövegeket, a politika ezekben és ezek által létezik.¹⁷ Vagyis a politikai ellenség konstruált, teremtett ellenség.

Vajon milyen *módon* történik ez a konstruálás? Az ellenségkonstruáló eljárás szemantikája és szintaxisa nem ismeretlen előttünk. Hangsúlyoznám, hogy ez a tevékenység alapvetően nem egy *tabula rasa* összerondítása önös célokból, hanem a társadalmi valóság sajátos szempontú értelmezése és megerősítése. Már az antik retorikák leírták a nyelvi formákat és eljárásokat, amelyekbe a másikat ilyenkor behelyezik, de beszélt erről a múlt század propagandairódalma, újabban pedig a marketing. Ilyen például a sztereotipizálás, az oppozíciók felállítása, a monológikus beszéd, a túláltalánosítás, a ráfogás, az érzelmek szítása és mások.¹⁸ Én azonban most a kevésbé vizsgált szemantikáról mondanék el néhány gondolatot.

A politika szereplői általában olyan módon csinálnak riválisukból ellenséget, hogy nem a másik politikai programjáról és stratégiájáról beszélnek, hanem az illető *személyéről*. Nem arról, hogy mi a közjó, és ezt miként lehet megvalósítani, hanem arról, hogy a riválisnak milyen negatív tulajdonságai és tettei vannak. Ez a politika *perszónifikálása*, ami azért lehet hatékony, mert az ember bonyolult jeltest; érzékelhető valósága, látványa és tettei összetett jelentéseket hordoznak, s azt a kérdést, hogy ki milyen ember, mik a motívumai, nemcsak a tapasztalat, hanem a tudomány is nehezen tudja megválaszolni.¹⁹

Ezért aztán a másik elfogadhatatlanságának és kártékonyságának prezentálásában a felek igen találékonyak lehetnek, és azok is szoktak lenni. A jóhiszemű választópolgár meglepetten szokta hallani, hogy milyen gyalázatos személyek kezében van az ország sorsa, milyen nemtelen és aljas emberek igyekeznek a hatalom közelébe férközni. A választások időszakában aztán mindez, az úgynevezett negatív kampányban, programszerű formát ölt, már-már rutinizálódik, pedig fölöttébb különös műveletről van szó. Gondoljuk meg, a politikai osztály tagjai *egymást, kölcsönösen, azaz együtt valamennyien*, a közösség politikai vezetésére alkalmatlan, sőt károkozó személyeknek nyilvánítják. Méghozzá három értelemben is: a tulajdonságok, tettek és közösségek tekintetében.

Amikor a tulajdonságokról van szó, akkor a másik *eszét és jellemét* teszik vita tárgyává. Emlékeztetnék arra, hogy az alkotmány a választó és választható személyek köréből éppen ezen elv alapján zárja ki a bűnözőket és a kiskorúakat, bár nem véglegesen. A politikai ellenfél útja fordított: ő teljes jogú politikai szereplő ugyan, de ellenfele szerint alkalmatlan a vezetésre. Vagy azért mert úgymond – bocsánat a kifejezésért – „hülye” vagy „jellemtelen alak”. Mindez nem stílus kérdése vagy pusztá handabanda, akiről ugyanis így beszélnek, azt vagy nem szabad a hatalom közelébe engedni, vagy ha már ott van, akkor el kell onnan távolítani, mert *sorszerűen* tönkre teszi a politikai közösséget. Nem hadigépezettel támad rá az országra, de pontosan olyan, mint azok, akik ezt teszik. Mint Grotius írta ezt közel négyszáz éve a háborúk keletkezésén és kimenetelén töprengve: hazug, csaló és rabló, akit csak a hatalom s a szerzés érdekel, ezért meg kell semmisíteni.²⁰

Az ellenségkonstruálás második nagy területe (a személyes tulajdonságok mellett) a *tettek* világa. Ahol is azon állítás körül forog a szó, hogy a politikai ellenfél *tudatos* károkozója a közösségnek. A szakirodalom ezt nevezi a politikai tettek *kriminalizálásának*. Miről van itt szó? Egyszerűen arról, hogy a másik fél politikai cselekedeteit, okkal vagy ok nélkül, a büntetőjog által üldözendő cselekedetnek állítják be. Aki nem azért tesz rosszat, mert nem ért ahhoz, amit tesz, hanem tudatosan, szándékosan okoz kárt a közösségnek. És itt nem konkrét bűnügyekről van szó, hanem az ellenfél politikájának *általános* átemeléséről a bűnözés világába. Márpedig a bűnözés kívül van a társadalmon, sőt üldözendő.

És ez az ellenségkonstruálás harmadik területe, vagyis azoknak a közösségi-politikai viszonyoknak a megmutatása, ahová az ellenfelem nem tartozhatna. Az ilyen politikai közösség mindig *átfogó* közösség, olyan tehát, amelyben elvileg a közösség minden tagja beletartozik. Amikor azonban valaki politikai riválisát ellenségként kezeli, akkor olyan módon igyekszik őt értelmezni és definiálni, hogy ne tartozzon bele ebbe a közösségbe. Akár még tartózkodhat is attól, hogy erős szavakkal illesse, de az ellenségkonstruálás legerősebb módját teremti meg azzal, ha riválisáról azt állítja, hogy nincs helye abban a politikai közösségben, ahová egyébként minden állampolgár vagy választópolgár tartozik. Ma két ilyen nagy, szimbolikus erejű, átfogó közösség van, a nemzet és a demokrácia, a hazafiak és a demokraták közössége.

IV.

Éppen ezen utóbbi szempont alapján mondanék el néhány gondolatot saját politikai praxisunkról, azaz a magyar politikai élet közelmúltjáról.²¹ Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy vajon éltek-e az ellenségkonstruálás eszközével hazánkban a jobb- és a baloldali pártjai a rendszerváltozás után, akkor talán egyetértenelek velem az itt ülők abban, bármelyik oldalhoz húz a szívük, hogy igen, mindkét oldal élt ezzel a taktikával, legfeljebb azt teszik hozzá, hogy okkal. Az egyik fél a nemzet érzelmi közösségéből, a másik a demokraták racionális közösségéből igyekezett kizárni a másik oldalt.

Az elmúlt évek baloldali diskurzusában a jobboldal gyakran lett olyan módon ábrázolva, mint amely átlépte a demokrácia határát, de legalábbis közel került ehhez. A kirekesztő tevékenység hívó szava az antidemokratikustól a fasisztáig terjedt. Ennek alapvető eljárása a *metonimikus túláltalánosítás* volt, nevezetesen, hogy az összetett struktúrájú jobboldal egy-egy megnyilatkozását és eseményét a baloldal prominensei az egész jobboldali politikára és annak vezetőire rávetítették. A jobboldal elhárító érveire s tetteire pedig rendre az volt a válasz, hogy az ilyen politikának igen nagy a veszélye, különösképpen ha utcai mozgósításokkal párosul, s az eszmei, sőt a szervezeti közelség miatt a veszély nem is pusztán képzeletbeli. Már a Demokratikus Charta is ezen idea jegyében szerveződött, de a nézet virulens maradt a Fidesz jobboldali fordulata után is. A jobboldal, mindenekelett a Fidesz, a higgadtabb hangok szerint sem *normális* jobboldali tömörülés, működésük

számtalan ponton *veszélyes* a demokráciára nézve, ezért vagy megváltoznak, vagy „kiírják” magukat a demokráciából.

A baloldal ellen irányuló ellenségkonstruáló taktika középpontjában pedig az a törekvés állt, hogy híveiket és vezetőiket kiszorítsák a *nemzeti* közösségből. Kezdetei már a kilencvenes évek elején megjelentek, de határozott formát a Fidesz orientációs váltása után öltött, összefüggésben azzal a *nominációs* eljárással, hogy a jobboldal önmagát nem jobboldalnak vagy konzervatívnak, hanem *nemzeti oldalnak* nevezte. Ez olyan értelmezési logika, amely a valóságot kizáró ellentétpárra osztja fel, így, aki nem nemzeti, az szükséggképpen nemzetietlen. Ezek az értelmezések és akciók a 2002-es választási kampányban, például a kokárdaakcióban kulmináltak. Azonban 2003-tól, nagyjából a szövetséggé alakulástól, a Fidesz újraértelmezte a nemzeti kategorizáció addigi taktikáját; a nemzet fogalmát megkísérelte a politikai közösség *minden* tagjára kiterjeszteni, függetlenül a pártpolitikai elkötelezettségektől. Vagyis a Fidesz az „egy a tábor egy a zászló” jelszóval nemcsak az összes jobboldali pártot kívánta egyesíteni, hanem megpróbált minél több választópolgárt is megnyerni. A törekvés sikertelen próbája a kettős állampolgárságról tartott népszavazás volt. Világossá vált, hogy egyrészt itt kibékíthetetlen törekvések állnak egymással szemben, legalább is adott pillanatban, másrészt a nemzeti elkötelezettség inkább megosztja, mint egyesíti a választópolgárokat, azaz nem írja felül a jobb és a baloldal megosztottságát. A „hogyan tovább” kérdésre a Fidesz 2006-ban válaszolt.

Én az ellenségkonstruáló, kiszorító és kizáró politikai taktika új szakaszát vélem felfedezni a 2006-os eseményekben. Ez a taktika a politikai közösséget *morális* közösségként határozza meg, azaz olyan demokratikus közösségként, amelynek tagjait közösen vallott erkölcsi elvek fűznek össze, de legalábbis kiírja magát a politikai közösségből az a személy vagy szervezet, aki és amely nem tartja be ezeket a normákat. Természetesen több ilyen érték és norma van, ezek közül 2006-ban egyetlen körül sűrűsödtek össze a kizárási akciók; az *igazmondás* körül. Ezzel kapcsolatban szabadjon két dolgot megjegyezni. Az egyik: a morális tematikájú kiszorítás *lehet* sikeres, de itt igen nehéz a kettős mérce alkalmazása; ha ellenfelem nem hazudhat, akkor én sem, egyébként nincs norma és nincs semmilyen politikai közösség. A másik: a politikai közösség morális közösség is, de elsősorúan nem az. Ezért a politikai működés átmoralizálása olyan vizekre tereli a politikai praxist, ahol nehezen vitatható nézetek feszülnek egymásnak, hiszen a morális értékek az ember evilági *végző választásai*, másrészt így a politikai ügyek megtárgyalása alárendelődik egy pánmorális érvelésnek, amelyben nehéz kompromisszumokat kötni.

Tanulság nincs. A politika ugyanis nem a tudósok igényei szerint változik, hanem a saját lehetőségei és kényszerei mentén. Előadásom zárásaként azonban még utalnék két fontos összefüggésre.

Az első annak az egyszerű ténynek a rögzítése, hogy a pártjaink ellenségkonstruáló tevékenysége tapasztalatom szerint felkészületlenül érte a választópolgárokat, az értelmiséget is. Sokan gondoltuk azt, hogy a többpárti demokrácia korrekt versengés lesz, békés szándékú deliberáció. Azt is tapasztalhatjuk,

hogy az emberek többsége nehezen viseli el az egyoldalú *pártbeszédet*, a verbális verőlegények fungálását. Még kevésbé szeretik, amikor a pártbeszédből ellenségkonstruálás lesz. Én azonban ma már hajlok arra a véleményre, hogy mindez a demokrácia *deficitje*, hiszen valamilyen mértéke és módja minden demokratikus országban előfordul.

A második megjegyzésem, hogy a kép azért nem teljesen sötét, és nem is homogén. Mint láttuk, az ellenségkonstruálás ugyan a demokrácia tényleges lehetőségeiből nő ki, de *differenciált* gyakorlat. Egyrészt nem folyik permanensen és azonos élességgel, főleg a kampányok erősítik fel, másrészt nem szokta áthatni a riválisok teljes tevékenységét, harmadrészt pedig nemcsak kiszorításra, hanem fontos dolgok megvitatására is alkalmat kínál. Az MSZP képviselői például, többször is, elsősorban 2004 után, elmondták, hogy mit értenek nemzeten, és hogyan szolgálják ők a nemzetet. A Fidesz vezetői pedig azt, hogy miért tekinthető demokratikusnak a közvetlen részvétel és a politikai akciózás. A politika társadalmasodása, pártosodása és mediatiszálódása korában vélhetően éppen ezek a reagálások, továbbá az ellenségkonstruálás természetlensége, és a választók általi elutasítás (mondjuk így: a belpolitikai békevágy) hordozza az ellenségkonstruáló praxis minimalizálásának lehetőségét.

JEGYZETEK

- ¹ Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság kialakulása kapcsán írja le ezt a változást. Történeti vizsgálatának témánk szempontjából az a jelentősége, hogy a polgárság kialakulásának nemcsak jogi, gazdasági és intézményi vonatkozásait elemzi, hanem a politikai vonatkozásait is, különös tekintettel a politizálás új lehetőségeire és formáira (Habermas, 1999).
- ² Carl Schmitt Partizánkönyvét (Schmitt, 2002b) olvasva értettem meg, hogy a polgári fejlődés során a társadalom és a hatalom, a politika és az állam egymástól való elválasztása nemcsak a békés, hanem a háborús viszonyok tekintetében is bekövetkezett. Ezt a szakirodalomban nem kellően méltányolt fontos fejleményt vázoltam fel az egyik tanulmányomban (Szabó, 2004), és az öngyilkos terrorizmus jelenségét is ezen elválasztottság mentén kíséreltem meg értelmezni (Szabó, 2001).
- ³ Intézményi és cselekvésméleti szempontból a pártok három funkcióját szokták számbavevni: képviselőlet, versengés és kormányzás (Bihari, 1994; Bayer, 1999: 179–208; Enyedi-Körösenyi, 2001: 15–30). Én ehhez annyit tennék hozzá, hogy a pártok a modern tömegdemokrácia kitüntetett beszédhelyei, értük és általuk folyik a politikai küzdelem, ami létüket és működésüket kifejezetten képlékennyé teszi (Szabó, 2006a: 132–138).
- ⁴ A képviselőletet mint a közvetítés intézményesedésének történetét elemzi Cs. Kiss Lajos tanulmánya (Cs. Kiss, 2003).
- ⁵ Gayatry Spivák hívja fel a figyelmet arra, hogy minden politikai alávetés diszkurzív taktikája a kétféle képviselőlet közötti különbség eltüntetése (Spivák, 1996).
- ⁶ Heller Ágnes így összegezte a változásokat: „Amikor valamely a politikai osztály – kaszt, rend vagy bármi más – tagjai az osztály tagjaiként cselekszenek, cselekvésük definíciószerűen politikai. A többiek tettei – bármilyenek legyenek is ténylegesen – nem politikai cselekedetek.

- [...] A premodern politikai intézmények átláthatóságát éppen az magyarázza, hogy e kultúrák azonosították a 'politikai'-t az osztály tagjainak cselekedetivel. [...] A kérdés ekkor nem az, hogy mi, hanem az, hogy ki az állam" (Heller, 1993: 6).
- ⁷ A kifejezés talán legfontosabb elméleti munkájának, A politikai fogalmának első mondata, és inverziója a kor jeles jogtudósa, Jelinek híres tézisének, aki úgy vélte, hogy a politika fogalmát az állam és a jog fogalma alapozza meg, ezért az állam léte előfeltételezi a politika létét. Schmitt szerint viszont fordítva van: „Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát” (Schmitt, 2002a: 15). Carl Schmitt 'politikai' fogalmát részletesen elemeztem egy tanulmányban, amelynek magyar nyelvű változata vizsgálja a fogalomhasználat előtörténetét is (Szabó, 2006b).
- ⁸ Schmitt ellenségfogalma döntően politikát értelmező kategória, azt fejezi ki, hogy szerinte ott van politika, ahol az ellenséget meg tudják nevezni, azaz meg tudják vonni a politikai közösség határát. Ugyanakkor Schmitt az ellenség fogalmát későbbi munkáiban igyekezett differenciálni, ilyen értelemben beszélt például konvencionális és abszolút ellenségről (Schmitt 2002b), sőt nála nem is két, hanem három alapvető szerep van, a barát, az ellenség és a semleges, amint ezt Leo Strauss írja híres értelmezésében (Strauss, 1932).
- ⁹ „Egy politikailag vagy társadalmilag egységes cselekvő közösség olyan fogalmak révén konstruálódik, amelyekkel körülhatárolja magát és kirekeszt másokat, azaz amelyek révén meghatározza saját magát.” (Koselleck, 2003: 242.)
- ¹⁰ Lásd: Koselleck, 1998; Koselleck, 2003.
- ¹¹ Edelman, 1998: 118. p.
- ¹² Ugyanakkor Edelman nem gondolta azt, hogy a politikából kiktathatók ezek a jelenségek, illetve mindezek szimbolikus, azaz szükségszerűen értelmezett megjelenése. (Edelman, 2004.)
- ¹³ Laclau 2005.
- ¹⁴ Norval 2000: 223. p.
- ¹⁵ Torfing 2004: 150. p.
- ¹⁶ Az ellenfelek státusáról adott elemzésem ennél részletesebb kifejtése megtalálható a Politikai idegen című könyvem 7. fejezetében (Szabó, 2006a:125–143.)
- ¹⁷ „A politikai mező felkínálta termékek valójában a társadalmi világ kifejezésének és észlelésének eszközei.” (Bourdieu, 1987: 10.)
- ¹⁸ Az ellenségkonstruálás nyelvi eljárásait elemzi és mutatja be a Politikai idegen 4. fejezete. (Szabó, 2006a: 71–83.)
- ¹⁹ Az ellenfelek, írja Murray Edelman, versenyeznek egymással, amelynek központi elemei a kalkuláció és a játék. „A játék ellenfélként definiálja a szembenálló feleket. A győzelemért folyik a versengés, amely lehet sportszerű, tisztességes és jóindulatú, mint ahogy sokszor az bizonyos szavazatokért vagy közjavakért – például egy új postahivatal felépítéséért vagy egy állami megrendelés elnyeréséért – folyó versenyben, de lehet halálosan komoly is, mint a kemény választási harc, a nemzetközi területi viták vagy akár a háború. Mindaddig, amíg a győztes stratégia kialakítása és végrehajtása a fő szempont, a másik fél csupán ellenfél, akár kicsi a tét, akár nagy.” (Edelman, 1998: 89–90.) Ha azonban a beszéd tárgya nem a másik alkalmazott taktikája, hanem „a szembenálló fél legbenső természete” (Edelman, 1998: 89), akkor „a cél nem a csata megnyerése, hanem inkább a másik fél elpusztítása.” (Edelman, 1998: 91.) Miközben pontosan tudható, véli Edelman, hogy „az ellenfelek és az ellenségek,

mint emberek között semmi olyan különbség nincs, ami alapján eleve az egyik vagy a másik kategóriába kellene sorolni őket. [...] A politikai »elleneségek« zöme semmi rosszat nem követett el, nem okozott kár” (Edelman, 1998: 91).

²⁰ Grotius, 1960/II: 503–518.

²¹ Az előadás (és az írás) következő egysége a magyarországi politikai diskurzus áttekintő elemzése. A műfaj korlátai miatt azonban nincs mód arra, hogy az egyes állítások mellé adatokat rendeljek. Megállapításaim azonban empirikus kutatásokból származnak, amelyeket már hosszab ideje folytatunk és publikálunk a Politikai Diskurzuskutató Központban (www.mtapti.hu/pdk). Ezek az érdeklődők rendelkezésére állnak, elolvashatja őket. (Például: Szabó, 2003; Szabó, 2006a.; Szabó, 2006c.) Továbbá az olvasó is és a szerzői is egy közös politikai valóság részesei és alakítói, tehát bizonyos tények ismertek számunkra. Egy elemzés, úgy vélem, támaszkodhat ezekre, legfeljebb vitatható az adott konkrét értelmezés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Bihari Mihály (1994): Politikai pártok és szervezetek. In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika?* Budapest, Századvég Kiadó. 146–165.
- Bourdieu, Pierre (1987): A politikai mező. (Anonim fordítás) In *Valóság* 1: 110–115.
- Cs. Kiss Lajos (2003): Parlamentarizmus és demokrácia. In *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*. tom. XL (ann. 2003) 145–192.
- Edelman, Murray (1998 [1988]): Politikai ellenségek konstruálása. Fordította *Erdei Pálma*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó. 88–123.
- Edeleman, Murray (2004 [1964]): *A politika szimbolikus valósága*. Fordította *Hidas Zoltán*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Enyedi Zsolt – Körösi András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Grotius, Hugo (1960 [1625]): *A háború és a béke jogáról*. I, II, III. kötet. Fordította *Haraszti György, Brósz Róbert, Diósi György, Muraközy Gyula*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1999 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Fordította *Endreffy Zoltán, Glavina Zsuzsa*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Heller Ágnes (1993): A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle* 2: 5–17.
- Koselleck, Reinhart (1998 [1994]): Ellenségfogalmak. Fordította *Szabó Márton*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó. 12–23.
- Koselleck, Reinhart (2003 [1975]): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Fordította *Szabó Márton*. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó. 241–298.
- Laclau, Ernesto (2005): Philosophical roots of discourse theory. In: www.essex.ac.uk/centre/TheoStud/frameset.asp?p=onlinepapers.asp Letöltés: 2005

- Norval, Aletta J. (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In David Howart – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (eds.): *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester – New York, Manchester University Press, 219–236.
- Schmitt, Carl (2002a [1963]): A politikai fogalma. Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg. Fordította Cs. Kiss Lajos. *Carl Schmitt: A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft. 6–102.
- Schmitt, Carl (2002b [1963]): A partizán elmélete. Közbevetett megjegyzés a politikai fogalmához. Fordította Cs. Kiss Lajos. *Carl Schmitt: A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft. 103–173.
- Strauss, Leo (1932): Anmerkungen zu Carl Schmitts' Der Begriff des Politischen. In *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Band 67. Heft 6. 732–749.
- Spivak, Gayatri (1996 [1988]): Szóra bírható-e az alárendelt? Fordította Mánfai Alice és Tornay László. In *Helikon* XLII. évf. 4: 450–483.
- Szabó Márton (2001): A láthatatlan ellenség. In *Kritika*, 12. szám, 8–12.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2004) A politikai fogalmának elmélyítése. Carl Schmitt partizán-elméletéről. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 181–196.
- Szabó Márton (2006a): *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó.
- Szabó, Márton (2006b) Politics versus the Political: Interpreting 'das Politische' in Carl Schmitt. In *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* No. 12. May 2006. Special Issue on Conceptions of Politics. 27–42.
- Szabó Márton (2006c) szerk.: *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Torfin, Jakob (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. Fordította Szegedi Gábor. In *Politikatudományi Szemle* XIII. évf. 4: 149–153.